

УДК 94 (477.52) : 37.018.593 “1907/1919”
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.6.239>

Дмитро Кудінов*

ПРИВАТНА ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ ІЗМАЙЛОВА В СУМАХ: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Анотація: Метою дослідження є розкриття особливостей функціонування приватного чоловічого закладу середньої освіти, що діяв у м. Суми в 1907–1911 рр. Відповідно цілі автор переслідував завдання з'ясувати обставини формування школи, її матеріально-технічної бази, управління, особливості її фінансування, характер кадрової політики, комплектування учнівського контингенту, зміст навчально-виховного процесу, а також означити умови та кроки ліквідації гімназії. Детально розглянуто причини її створення, перераховані імена ініціаторів та окреслено їхню роль у заснуванні навчального закладу. Акцентована особистість Миколи Ілліча Ізмайлова, який протягом існування гімназії був її провідним адміністратором. Описане приміщення, в якому протягом 1913–1919 рр. містився заклад освіти. Указаний управлінський апарат гімназії, його персональний склад. Схарактеризована схема його фінансування, наведені статистичні дані щодо бюджету гімназії. Підкреслена важка фінансова ситуація в гімназії в період Української революції 1917–1921 рр. Установлені способи її виправлення, вжиті керівництвом закладу та органами місцевого самоврядування. Проаналізовано кадрову політику закладу, причини плинності кадрів у перші роки його існування. Установлені прізвища педагогів, які працювали в ньому станом на 1913 рік. На основі статистичних даних і повідомлень преси окреслено зростання кількості учнів, заходи щодо покращення успішності навчання. Визначено основні напрямки виховної роботи. Розкриті обставини перетворення гімназії на радянську трудову школу та подальшу долю окремих її педагогів.

Ключові слова: Микола Ілліч Ізмайлов, чоловіча гімназія, середня освіта, педагоги, гімназисти, навчальний процес, виховання

Дослідження системи середньої освіти у пореформений період в Україні – доволі популярний напрям історико-педагогічних студій. При цьому якщо загальні аспекти організації та функціонування школи фактично є з'ясованими й розкритими, то минуле окремих закладів все ще містить відкрите поле для наукового пошуку, особливо, у сфері мікроісторичних досліджень. Це уможливує на прикладі окремого начального закладу, по-перше, виявити унікальні для нього явища, висвітлити особливий «дух» конкретно обраної установи освіти, по-друге, навпаки, відтворити типові явища шкільного життя.

«Гімназія Ізмайлова», як її спрощено називали сучасники й нині йменують краєзнавці, досі ніколи не була об'єктом окремого наукового дослідження. Утім, стислу інформацію про неї (час започаткування й зміна статусу закладу, кількість учнів) подавали в своїх доробках науковці Л. Сапухіна¹, Р. Миленкова² і М. Манько³. Основна матеріальна

* Кудінов Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка (Суми, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>; e-mail: dmytro.kudinov@gmail.com

¹ Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: б.в., 2000. 30 с.

² Миленкова Р.В. Особливості діяльності приватних навчальних закладів дореволюційного періоду у місті Суми. Педагогічні науки. Збірник наукових праць. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2005. С. 35–41.

³ Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655–1919). Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. 388 с.

база гімназії – її приміщення – описане в архітектурному огляді Т. Скибицької⁴. Подібна фрагментарність відображення історії навчального закладу може бути подоланою завдяки зверненню до широкої джерельної бази – архівних документів, матеріалів преси, публікацій офіційної інформації у місячних випусках «Циркулярів Харківського навчального округу».

Попри те, що окремих фонд документів гімназії до нашого часу не зберігся, маємо низку архівних матеріалів, які відбивають кількісні й якісні зміни в її розвитку. Зокрема, статистичні відомості (кількість, конфесійний склад учнів), стосовно неї, містяться у фонді 266 (Дирекція училищ Харківської губернії) Державного архіву Харківської області (ДАХО). Використані документи фонду Сумської міської думи (Ф. 354) Державного архіву Сумської області (ДАСО) дозволяють відтворити складну картину з наповненістю чоловічих середніх закладів освіти у м. Суми, а також прояснюють ситуацію із залучення учнівського кадру до проведення громадських заходів у місті. Проблеми фінансування чоловічої приватної гімназії станом на 1918 рік висвітлені у звіті про стан середніх шкіл, поданому Сумській повітовій земській управі (Ф. 2). Статистичні дані та поточні фінансові справи гімназії відображені в журналах Сумського повітового земського зібрання й доповідях повітової управи. Кадрові зміни в педагогічному складі навчального закладу (прийом / звільнення з місця роботи, нагородження педагогів) зафіксовані в згадуваних вище «Циркулярах». Поточні справи гімназії, як-от перебудова нового приміщення закладу, влаштування випускних іспитів, проведення в стінах гімназії громадських заходів, питання фінансового забезпечення її функціонування, знайшли відображення в матеріалах харківської та сумської преси. Разом залучені матеріали дозволяють реалізувати мету даного дослідження – розкрити особливості функціонування приватного чоловічого закладу середньої освіти 1900-1910-х років у м. Суми.

Поява нового середнього навчального закладу для хлопців у Сумах була спричинена неспроможністю діючих шкіл – Сумської Олександрівської гімназії (СОГ), Сумського реального училища (СРУ) – забезпечити достатньою кількістю місць бажаючих учитися. Так, СОГ у 1906 р. відмовила у влаштуванні на навчання 68 хлопців⁵. За повідомленням сумського кореспондента харківської газети «Утро», у 1907 р. від 60 до 70% претендентів на місця в цих закладах залишилися «за прапором», що змушувало батьків відряджати своїх синів на навчання до Орла чи Курську⁶. При цьому ця ситуація не була новою. Ще в 1902 р. директор СРУ скаржився гласним Сумської міської думи (СМД) на те, що його заклад через надмірне наповнення та недостатність приміщення протягом останніх чотирьох років вимушений відмовляти в прийомі до перших двох-трьох класів. Подібна ситуація спостерігалася й в єдиній у повітовому центрі чоловічій гімназії, хоча в ній і навчалася більша ніж у реальному училищі кількість дітей (у 1901 р. – 339 учнів проти 266 в СРУ). За 1901-1907 рр. гімназія відмовила в прийомі 384 прохачам з 926, чиї батьки чи опікуни подали відповідні заяви. Переповнення класів в обох закладах до 40 і більше учнів (у

⁴ Скибицька Т. Чоловіча гімназія Ізмайлова Н.І., кін. 19 – поч. 20 ст. *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область* / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К.: б. в., 2017. С. 155–156.

⁵ Журнали Сумского уездного земского собрания очередной сессии с 10-го по 14-е октября 1907 года. С приложениями. Сумы: Тип. К.М. Пашкова, 1908. С. 250.

⁶ Сумы. *Утро*. 1907. 14 сентября. С. 4.

1907/08 н.р. у СОГ у III класі перебувало навіть 60 учнів) негативно позначалося на навчально-виховному процесові. Тож уже в 1901 р. очільник «реалістів» О.С. Грицай звернувся до попечителя Харківського навчального округу (ХНО) з клопотанням про необхідність відкриття третьої середньої школи, на що дістав від нього ухильну відповідь, оскільки, на думку чиновника, СМД та сумське земство мали самі потурбуватися про відкриття нового закладу. Власне, це й спонукало директора звернутися до міської влади⁷. Утім, ані місто, ані земство не мали в указаний період достатніх ресурсів для реалізації подібної ідеї. Був обраний шлях відкриття паралельних класів, що, звісно, було паліативним засобом вирішення указаної О.С. Грицаєм проблеми. У СОГ в 1906/07 н.р. навчалось уже 407 учнів, але суттєве зростання кількості місць кардинально не вирішувало питання доступності середньої освіти в повіті⁸.

На жаль, через відсутність багатьох документів СМД і Сумської повітової земської управи (СПЗУ), невідомо чи порушувалося питання про відкриття нового середнього чоловічого закладу освіти протягом наступних шести років від часу подачі пропозиції Грицай. Вочевидь, усе ж таки воно залишалося в повістці громадськості. У душі ламентаций директора реального училища була витримана й промова гласного СМД, голови повітового відділення Харківської єпархіальної училищної ради священника С.Т. Недельки на зібранні думи у вересні 1908 р. Минулого місяця, зазначав панотець, «ми були свідками сліз дітей, не прийнятих до місцевих середніх навчальних закладів; ми чули гіркі скарги батьків із цього приводу, готових іти на будь-які жертви заради того аби дати дітям освіту, але нічого не змогло допомогти й близько 150 дітлахів залишилися не прийнятими»⁹. У відповідь дума ухвалила зобов'язати міського голову В.М. Золотарьова «заявити профільному начальству про необхідність відкриття в Сумах другої чоловічої гімназії»¹⁰. Утім, основні кошти, виділені на освіту в 1908 році (у тому числі, взяті в кредит), міська влада спрямувала на будівництво садиби для міського чотирикласного училища¹¹.

Складна освітня ситуація в Сумах спонукала до створення нового середнього освітнього вже на приватній основі, тим більше, що після революції 1905–1907 рр. Міністерство народної освіти (МНП) вже не ставило перепони для формування приватних шкіл¹². У зазначеному виступі Неделька зазначав, що ініціатива його відкриття надходила від самих викладачів різних шкіл, котрі «вирішили віддати на службу справі освіти ті незначні години дня, що залишалися вільними від занять в існуючих закладах освіти»¹³. При цьому організаційну підтримку їм надавав директор Олександрівської гімназії І.І. Цветков, який, за припущенням анонімного оглядача шестирічної історії закладу в газеті «Сумской вестник», водночас і очолював протягом перших місяців

⁷ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 47; Отчет директора Сумского реального училища в Сумскую городскую думу, 4 января 1902 г. Сумы: Тип. Ф. Родионова, 1902. 5 с.

⁸ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии с 10-го по 14-е октября 1907 года. С приложениями. Сумы: Тип. К.М. Пашкова, 1908. С. 250.

⁹ ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 4.

¹⁰ ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 67.

¹¹ ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 6, 96; ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 5.

¹² Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. М.: Госучпедиздат Мин. просв. РСФСР, 1956. С. 152.

¹³ ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 5.

новоутворений заклад (до моменту своєї раптової смерті)¹⁴. Утім, провідну роль у влаштуванні школи все ж таки відігравала інша особа – Микола Ілліч Ізмайлов. Це підкреслювалося й в офіційних «Циркулярах» ХНО – до назви гімназії приставлялися фрази «содержимой Измайловым» або «учрежденной Измайловым». Нарешті і сам Ізмайлов у зверненні до сумського земства в 1917 р. використав фразу «учрежденная мною гимназия».

Про Миколу Ілліча нині відомо небагато. У 1903 р. він розпочав педагогічну діяльність у Сумах на посаді вихователя в пансіоні СОГ. Наступного року був «тимчасово допущений» на посаду викладача російської мови в VII класі Сумської I жіночої гімназії (працював тут до 1908 року). У 1906–1918 роках також викладав дисципліни у Сумському кадетському корпусі (СКК). При цьому педагог до 1907 року включно паралельно продовжував працювати вихователем у чоловічій гімназії, а також виконував обов'язки діловода Товариства допомоги нужденним учням Сумської Олександрівської гімназії¹⁵. У 1912 р. освітянин видав науково-популярну брошуру з історії м. Суми та Сумського повіту, орієнтовної на навчання кадетів¹⁶. Вочевидь, на момент створення приватної гімназії Микола Ілліч був іще доволі енергійною й молодою людиною, орієнтовно, віком 30–35 років. Саме він по смерті Цветкова або ще за життя останнього й очолив ініціативну групу педагогів. Восени 1907 р. сумські освітяни вирішили відкрити курси з підготовки дітей шкільного віку, яким не поталанило дістати місце в закладах МНП, до іспитів на свідоцтва в казенних навчальних закладах. Було оголошено прийом учнів до підготовчого та перших двох класів. При цьому новий заклад відкривався поспіхом, «без прав». Більше того – без дотримання потрібних формальностей, через що його навіть було тимчасово закрито¹⁷. Офіційно ж дозвіл на відкриття «приватного чоловічого навчального закладу 1-го розряду з курсом чоловічих гімназій відомства Міністерства народної освіти» було надано очільником ХНО П.Е. Соколовським лише 27 квітня 1908 р.¹⁸ А в серпні 1908 р. М.І. Ізмайлов вступив на посаду завідувача. Восени того ж року дізнаємося й про перші офіційні призначення на посади викладачів. Тоді ж педагоги новоствореного закладу з повернулися до місцевих органів самоврядування з клопотанням підтримати прагнення «надання права учням» новоствореній школі. Зокрема, у вересні 1908 р. подібне звернення заслухали гласні Сумського повітового земського зібрання, які зобов'язали управу порушити перед МНП питання про набуття школою статусу чоловічої гімназії¹⁹.

Справа набуття «прав для учнів» виявилася складною. Двічі МНП з формальних причин, як свідчили сучасники, відхилило клопотанням сум'ян. І лише третя спроба за широкої участі сумського повітового земства, СМД, повітового предводителя дворянства І.Д. Траскіна й депутата Державної Думи 3-го скликання, очільника сумського відділу

¹⁴ Мужская частная гимназия в Сумах. *Сумской вестник*. 1913. 4 декабря. С. 3.

¹⁵ Харьковский календарь на 1906 год. Харьков: ХГСК, 1906. С. 93; Харьковский календарь на 1908 год. Харьков: ХГСК, 1908. С. 88–89; Харьковский календарь на 1917 год. Харьков: ХГСК, 1917. С. 127; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904. № 11. С. 69; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904. № 12. С. 94; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908. № 9. С. 68.

¹⁶ *Измайлов Н.И.* Г. Сумы и Сумской уезд. Сумы: Типо-лит. П. К. Пашкова, 1912. 22 с.

¹⁷ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 46; Сумы. *Утро*. 1907. 14 сентября. С. 4.

¹⁸ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908. № 6. С. 53.

¹⁹ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 25–29 сентября 1908 года. С приложениями. Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1909. С. 48, 246.

Союзу 17 октября П.Г. Матюнина завершилася успіхом. У березні 1911 р. училище було перетворене на приватну гімназію, що позначилося на зміні рекламних оголошень: запрошення вступати до «навчального закладу 1-го розряду з курсом урядових гімназій» перетворилася на заклик подавати заяви до «приватної чоловічої гімназії з правами казенних гімназій для учнів» (себто з правом по її закінченню поступати на навчання до університетів)²⁰. Подальшим кроком стало клопотання про набуття повних прав казенної гімназії, чим і зайнялися зацікавлені сторони (власники гімназії, земство і місто)²¹. Роками Сумська приватна чоловіча гімназія (СПЧГ) отримувала відмову на основі існуючих правил, якими регламентувалося набуття означених прав за умови забезпечення першого випуску вихованців, який і був здійснений у 1914 р. (15 осіб)²². Утім, «усі права урядових гімназій» заклад дістав лише в грудні 1916 р.²³ Різниця в двох останніх формулюваннях полягала у наявності чи ні «прав тих, хто навчає». Отже, викладачі СПЧГ протягом тривалого часу були поставлені на ранг нижче їхніх колег із закладів МНП. Через це перехідні іспити після 4-го, 6-го й 8-го класів проходили у форматі «депутатських екзаменів», коли вирішальне слово при оцінюванні належало відрядженим до СПЧГ викладачам, як правило, з місцевих казенних шкіл. Якщо учень випускного класу не мав свідоцтва з подібних випробувань при переході з нижчого класу до вищого, то вже на випускних випробуваннях йому приходилося відповідати на питання по всіх «незакритих» предметах. До того ж, приватні навчальні заклади з правом для учнів були позбавлені права влаштовувати випускні випробування (вочевидь, останні для восьмикласників СПЧГ відбувалися в стінах СОГ)²⁴. Це зумовило наростання невдоволення юридичною стороною функціонування приватної гімназії серед батьків учнів до 1916/17 н.р., коли остання, нарешті, була остаточно вирівняна в правах із казенними закладами середньої освіти.

Управління гімназії, відповідно діючому «Статуту гімназій і прогімназій», перебувало в руках піклувальної та педагогічної ради. Перша, що опікувалася загальними питаннями діяльності закладу, а також питаннями його фінансового забезпечення, до 1916 або 1917 року очолювалася вище згадуваним І.Д. Траскіним. Уже в революційну пору раду очолив сам «учредитель» гімназії І.М. Измайлов. Вочевидь, тоді ж на посаді директора школи його замінив викладач закладу Ф.Ф. Горайн. У 1917 р. до складу піклувальної ради, окрім Іллі Миколайовича, входили представники Сумського повітового земського зібрання (СПЗЗ) та СМД – В.І. Краснянський і М.С. Крамаренко, а також три викладача, обраних педрадою – С.Т. Неделька, Є.І. Семейкін і А.П. Дубянський, голова батьківського комітету

²⁰ Журнали Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28-30 сентября, 2-4 октября 1911 года. С приложениями. Сумы: Тип. Вас. Ильченко, 1912. С. 259; Объявления. *Утро*. 1910. 23 мая. С. 1; Объявления. *Утро*. 1911. 19 мая. С. 1.

²¹ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 9 июля. С. 2-3.

²² Журнал Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 30 апреля 1910 г. С приложениями. Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1910. С. 71; Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1915. С. 101.

²³ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 24 ноября. С. 4.

²⁴ К началу учебного года. *Сумской вестник*. 1913. 18 августа. С. 2; Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. М.: Госучпедиздат Мин. просв. РСФСР, 1956. С. 152; Правила и программы классических гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения и подробные программы испытания зрелости в испытательных комитетах при учебных округах. М.: б. и., 1912. С. 177.

М.С. Мутермілх (у 1918/19 н.р. комітет очолювався Григорієм Рухліним) і «представник інтересів засновника» М.Т. Колесніков. З перерахованих осіб особливо наполегливо лобювали інтереси навчального закладу М.С. Крамаренко в СПЗЗ і С.Т. Неделька в СМД. Важливою управлінською структурою була господарська нарада, завданням якої вважалося «сукупне спостереження за справністю та збереженням матеріальної частини закладу, а також за справним веденням описів всякого роду його майна, перевірка сум і рахунків щодо прибутків і витрат», у складі гласних СПЗЗ (М.Й. Лещинський (до 1914 р.), В.І. Краснянський, М.С. Крамаренко) і педагогів гімназії (М.І. Ізмайлов, С.Т. Неделька, Ф.Ф. Горайн, Є.І. Семейкін, М.Т. Колесніков)²⁵. Останні були т. зв. «учасниками справи», перебираючи на себе управлінські функції (Ізмайлов – директор, Семейкін – інспектор, бібліотекар, секретар педради, М.Т. Колесніков – завідування будинком і господарством). Принагідно зауважмо, що спочатку «учасників» було семеро (М.І. Ізмайлов, С.Т. Неделька, Ф.Ф. Горайн, Є.І. Семейкін, М.Т. Колесніков, О.Г. Вирський, М.П. Липинський). Згодом список скоротився (О.Г. Вирський помер, а М.П. Липинський відійшов від справ). Сам М.І. Ізмайлов у звіті СПЗУ без уточнення вказував, що введена у 1913 р. в експлуатацію будівля «належить групі викладачів, які заснували гімназію»²⁶. При цьому «пайовики» ніяких доходів, окрім оплати педагогічної праці, не мали. А довгий час навіть не отримували в повній мірі й належного окладу через дефіцит кошторису²⁷. У М.І. Ізмайлова жалування (1 700 руб.) в 1914/15 н.р. було суттєво нижчим, аніж у директора казенної гімназії (4 500 руб.). Решта «учасників справи» діставали винагороду за посадою лише з 1913/14 н.р., коли покращилося матеріальне становище гімназії²⁸.

Питання власності щодо нерухомості гімназії несподівано стало предметом жвавого обговорення в місті влітку 1918 р. Тоді «Сумской вестник» опублікував скандальну статтю про продаж власниками гімназії своїх «паїв» приватній особі – пану Анікеєву²⁹. Утім, дана інформація ще потребує уточнення. Припустимо, якщо п'ятірка фундаторів справді й продала права власності на нерухомість закладу приватній особі, то, вірогідно, це було зроблено з метою виправити його незавидне матеріальне становище, а не через бажання збагатитися на тлі нестабільної політичної ситуації.

Вочевидь, більшою мірою, аніж у казенних навчальних закладах, в гімназії проявляв себе батьківський комітет, значення якого суттєво зросло у роки Першої світової війни, а особливо в 1917–1918 роках. У цей період орган батьківського врядування переймався як питаннями матеріального забезпечення учнів, правильного плину навчального процесу, так і позакласною виховною роботою. Найгострішими питаннями вважалися: забезпечення

²⁵ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 41; Мужская частная гимназия в Сумах. *Сумской вестник*. 1913. 4 декабря. С. 3; Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. СПб.: в Тип. 2 Отд. Собств. е. и. в. Канцелярии, 1874. Т. 46, отд. 1. С. 94.

²⁶ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. С. 21; ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 41, 46.

²⁷ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября – 4 октября 1909 года. С приложениями. Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1910. С. 106.

²⁸ Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1915. С. 107.

²⁹ Школьное торговельство. *Сумской вестник*. 1918. 3 июля. С. 2.

учнів гарячими сніданками, для чого батьки займалися закупівлею продуктів; пошив форми; неспроможність окремих сімей заплатити за навчання.

Поступове підвищення статусу закладу, а також зростання чисельності учнів, зумовили зміни в його матеріальному становищі. У перші роки свого існування гімназія містилася в орендованому у М.М. Суханової садибі на вул. Миколаївській³⁰. Останнє функціонально мало підходило для організації навчання. «Украї незручне, напівтемне й тісне приміщення», – згадували про нього сучасники³¹. Навесні 1913 р. розпочалися роботи з перебудови купованої в сумського підприємця й гласного СМД, а також майбутнього міського голови (від 1914 р.) Миколи Степановича Крамаренка садиби (зведена наприкінці ХІХ ст.) в двоповерховий на підвалі навчальний корпус закладу. До будівельної комісії увійшли міські гласні архітектор О.О. Трешау, купці Л.М. Харченко та П.В. Кононенко. Останні двоє разом із іншими сумськими підприємцями – братами Наседкіними, І.А. Штрадтманом, Д.І. Сукерником, М.І. Богатирьовим і І.Ф. Сусловим забезпечили проєкт будівельними матеріалами та їхнім транспортуванням. Садибу розширили прибудовою з правого боку уздовж червоної лінії вул. Петропавлівська навпроти будинку Громадського зібрання з урахуванням композиції та архітектурних форм базової частини (неоренесанс). Вочевидь, відбулося перепланування й «старої» частини. У результаті, будівля отримала внутрішнє розпланування секційно-коридорного типу й загалом сприймалася як «просторове та світле приміщення». На другому поверсі була влаштована «велика, висока, світла» рекреаційна зала (17 м × 7,8 м). Решта приміщень – вісім класних кімнат площею 596 м², роздягальня, їдальня, фізкабінет, канцелярія, прийомна, кабінет директора, учительська, бібліотека, прийомна лікаря тощо (загалом, 19 кімнат). Будинок мав центральне опалення, електричне освітлення та водопостачання. До нього була проведена телефонна лінія. Значною була й присадибна територія площею в 1600 м²³².

Джерелами фінансування діяльності гімназії слугували кошти, внесені батьками та опікунами учнів за право навчання (основна стаття прибутку), а також субсидії від земства та міста. У зв'язку із тим, що СПЧГ останніх протягом перших семи років свого існування не діставала, відповідно, потрібні витрати вона перекривала саме за рахунок високої вартості навчання, яка була вищою навіть ніж у СОГ. Зокрема, в 1908–1912 рр. вона становила 100 руб. проти 75 руб. в СОГ³³. Тим не менш, надходження за освітні послуги не перекривали всіх потреб закладу, який вимушений був накопичувати борги. Основним кредитором гімназії виступав З'єднаний банк, що видавав векселя «учасникам справи»³⁴.

³⁰ Объявления. *Утро*. 1910. 23 мая. С. 1.

³¹ Начало учебного года в частной гимназии. *Сумской вестник*. 1913. 4 сентября. С. 2.

³² ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 41; ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 870а. Арк. 35; Мужская частная гимназия в Сумах. *Сумской вестник*. 1913. 4 декабря. С. 3; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 11 мая. С. 3; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 20 июня. С. 3; Начало учебного года в частной гимназии. *Сумской вестник*. 1913. 4 сентября. С. 2; *Скибицька Т.* Чоловіча гімназія Ізмайлова Н.І., кін. 19 – поч. 20 ст. *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область* / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К.: б. в., 2017. С. 155–156.

³³ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября – 4 октября 1909 года. С приложениями. Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1910. С. 14; Объявления. *Утро*. 1911. 19 мая. С. 1.

³⁴ Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1915 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1916. С. 209.

Загалом, дефіцит кошторису в перші шість років існування закладу був суттєвою перешкодою для його розвитку. Наприклад, у бюджет на 1910/11 н.р. задалегідь закладався «мінус» у майже 6 тис. руб.³⁵ Попри спонсорську допомогу в справі будівництва нового приміщення гімназії, потреби на його облаштування також вимагали суттєвих внесків. У результаті, дефіцит бюджету СПЧГ восени 1913 року залишався доволі значний – понад 3300 руб.³⁶

У скрутних обставинах на допомогу гімназії приходили органи місцевого самоврядування. Уперше разову допомогу в розмірі 300 руб. на облаштування фізкабінету виділило СПЗЗ у 1909 р.³⁷ Наступного року земство порушило клопотання перед Радою Міністрів щодо надання навчальному закладові прав казенних гімназій і водночас про виділення йому щорічної державної субсидії в розмірі 6 тис. руб. (звернення відхилене)³⁸. Восени 1911 р. гласні СПЗЗ постановили виділити на наступний рік гімназії субсидію в розмірі 2 500 руб., яка відпер призначалася в тому ж обсязі й в наступні роки³⁹. А в листопаді 1913 р. уже міська дума, йдучи на зустріч клопотанню адміністрації СПЧГ, постановила виділити 2000 руб. разової допомоги й призначити річну субсидію в розмірі 1500 руб. Надані кошти дозволили гімназії не лише погасити частину боргів (повністю розрахуватися з ними гімназії так і не вдається до кінця свого існування), але й вперше за весь період свого існування отримати профіцит бюджету (залишок майже 400 руб.). Загалом, у 1913 р. календарний кошторис склав 23 933 руб., що перевищило показник минулого року на 7 510 руб.⁴⁰ Утім, і надалі внески батьків і опікунів гімназистів склали основу кошторису СПЧГ. Так, у 1913/14 н.р. збір за право навчання (22 541 руб.) надавав понад 85% її прибутків⁴¹.

У період Великої війни внесок за право навчання тимчасово був знижений для біженців, які заповнили Суми влітку 1915 року. У 1915/16 н.р. вартість навчання для них становила лише 50 руб.⁴² Її зниження компенсувалося збільшенням чисельності учнів. У 1917 р. вже застосовувався диференційований підхід до стягування оплати освітніх послуг: I–III класи – 100 руб., IV–V класи – 125 руб., VI–VIII класи – 150 руб.⁴³ При цьому невідомо, чи зберігалися пільги по оплаті для учнів-біженців.

³⁵ Журнал Сумського уездного земского собрания чрезвычайной сессии 30 апреля 1910 г. С приложениями. Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1910. С. 72.

³⁶ Мужская частная гимназия в Сумах. *Сумской вестник*. 1913. 4 декабря. С. 3.

³⁷ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября – 4 октября 1909 года. С приложениями. Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1910. С. 14–15.

³⁸ Журнал Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 30 апреля 1910 г. С приложениями. Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1910. С. 72; Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28–30 сентября, 2–4 октября 1911 года. С приложениями. Сумы: Тип. Вас. Ильченко, 1912. С. 259.

³⁹ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28–30 сентября, 2–4 октября 1911 года. С приложениями. Сумы: Тип. Вас. Ильченко, 1912. С. 29; Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 ноября, 5 декабря 1914 г. Сумы: Электронпечатня Т-ва А.Е. Чернобрывченко, 1915. С. 52–53.

⁴⁰ В городской думе. *Сумской вестник*. 1913. 7 ноября. С. 3; ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 853. Арк. 6; Мужская частная гимназия в Сумах. *Сумской вестник*. 1913. 4 декабря. С. 3.

⁴¹ Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1915. С. 104.

⁴² Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1915. 27 августа. С. 3–4.

⁴³ ДАХО. Ф. 266. Спр. 932. Арк. 8.

Щодо характеру видатків звернемося до даних за другу половину 1916 р. Найбільшу частку коштів з рахунку (14 368,5 руб.) становила виплата зарплати викладачам (8 374,57 руб.). Друга за обсягом стаття припадала на оплату комунальних послуг (4 253,14 руб.); ураховуючи, що ця сума відповідала півріччю, констатуємо суттєве зростання цієї статті витрат у порівнянні з довоєнним часом десь на 3 тис. руб. Решта витрачалася на оплату праці технічного персоналу, канцелярію, бібліотеку, ремонт, користування телефоном, дрібні господарські потреби. У 1918 р. планувалося збільшити витрати. Зокрема, жалування директора встановлювалося в розмірі 4 500 руб., лікаря – 600 руб., технічного персоналу – 1500 руб., а також планувалося підвищити оплату праці педагогам. Загальний бюджет мав становити 44 205 руб., при цьому частка приходу за право навчання встановлювалася в розмірі 35 205 руб. або 79,5% від суми всіх надходжень⁴⁴.

У звітний 1917 рік фінансове становище гімназії, яка продовжувала отримувати «довоєнну» допомогу, оцінювалося її керівництвом як «загрозливе». Тоді вона продовжувала отримувати річну субсидію від земства та міста на суму в 2 500 руб. Наприкінці того ж року М.І. Ізмайлов клопотав її збільшити на 2 тис. руб. у зв'язку з дорожнечою та «важкими умовами життя». Дефіцит коштів закладу при існуючому обсязі допомоги до кінця року мав тоді зрости до 7 тис. руб. Кошторис на 1918 р. передбачав прибуток на 40 205 руб. при витратах в 44 205 руб. У відповідь СПЗУ постановила збільшити асигнування СПЧГ до 4500 руб.⁴⁵

Проблеми утримання гімназії зумовили пошук нових рішень для експлуатації її приміщення. Зокрема, восени 1917 року при СПЧГ були відкриті вечірні курси для дорослих із програмою перших чотирьох класів гімназії («Гімназія для дорослих»). Користувачі освітніх послуг вносили оплату за навчання вперед або частинами. Передбачалися пільги для солдатів (до 10 осіб)⁴⁶.

У роки Першої світової війни гостро стояло питання щодо матеріальної підтримки незабезпечених учнів. Для цього за організаційної участі батьківського комітету влаштовувалися різноманітні заходи. Зокрема, 4 грудня 1916 р. у «театрі Корепанова» був влаштований благодійний спектакль, збір з якого пішов на потребу бідних гімназистів⁴⁷. З тією самою метою 31 жовтня 1917 р. відбулися благодійні сеанси в кінотеатрі «Художеств» (бойовик «Прокляті мільйони» Якова Протазанова з Миколою Римським в головній ролі). При цьому вже попередній продаж квитків дозволив зібрати 1165,5 руб. Ще кілька сотень рублів принесла продаж квітів і програм. Крім того, значні пожертви зробили контори підприємств та економій в Сумському й Охтирському повітах, а також місцеві підприємці В.А. Харитоненко, С.Н. Штейнер, С.А. Альтшулер, Ю.Г. Вейсе. Серед добровольців виявилось й прізвище викладача гімназії М.Д. Костоглодова. Загальна сума коштів за п'ять днів до показу нової стрічки зросла до майже 2,5 тис. руб. З неї чистий збір, за виплатою директорові «Художеств», капельмейстеру, роботи буфету тощо, становив майже 1900 руб.⁴⁸ Через рік батьківський комітет влаштував благодійний спектакль (комедія

⁴⁴ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 43–45.

⁴⁵ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 40; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 24 ноября. С. 4.

⁴⁶ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 24 октября. С. 4; Объявления. *Сумской вестник*. 1917. 1 ноября. С. 1.

⁴⁷ Злобы дня. Помогите учащимся. *Сумской вестник*. 1916. 4 декабря. С. 3.

⁴⁸ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 26 ноября. С. 4; Объявления. *Сумской вестник*. 1917. 22 октября. С. 1.

«Говіркий німий») в театрі Корепанова (грала трупа антрепренера П.Ф. Голубева), а також провів лотерею; організаторам удалося зібрати понад 7 тис. руб. При цьому щедрий внесок у 3 тис. руб. на організацію дійства зробив підприємець Меєр Іцек Губбор. Кошти спрямовувалися, переважно, на оплату за навчання, влаштування безкоштовних або недорогих сніданків і на пошив форми учням⁴⁹. Восени 1918 р. загрозлива ситуація з фінансуванням діяльності закладів освіти зумовила об'єднання зусиль громадськості – був утворений громадсько-педагогічний комітет, до якого увійшли представники як педрад, так і батьківських комітетів гімназій та училищ⁵⁰.

Типовий спосіб матеріальної підтримки незаможних учнів у казенних закладах середньої освіти – надання стипендій із фондів добродійців – не був притаманний для СПЧГ. Лише восени 1918 року була впроваджена стипендія імені Меєра Іцека Губбора⁵¹. Утім, невідоме яким був її розмір, а також те, чи встиг, загалом, хто-небудь із учнів до моменту другого встановлення радянської влади в місті її отримати.

Зростання кількості класів відбивалося на чисельності викладацького складу. Припустимо, на початку свого існування він складався з 10-12 педагогічних працівників, котрі забезпечували системність навчального процесу на рівні підготовчого та перших 2-4 класів. Уже в 1911/12 н.р. тут працював 21, в 1913/14 н.р. – 23, у 1914/15 н.р. 24 викладачі⁵². У 1917/18 н.р. педагогічний склад гімназії становили вже 27 вихователів, з яких викладачів – 24 особи, два законовчителі й директор⁵³.

Більшість педагогів гімназії були її позаштатними працівниками. Одними із перших колектив СПЧГ поповнили викладачі Сумського духовного училища, кандидати богослов'я Ф.Ф. Гораїн (історія в III класі й географія в I класі) і О.М. Литкевич (історія в I-II класах). Останній, припустимо, викладав в гімназії й грецьку мову⁵⁴. У 1912 р. Ф.Ф. Гораїн також почав викладати в VII класі гімназії філософську пропедевтику⁵⁵. У 1911 р. другим законовчителем гімназії став С. Т. Неделька, котрий продовжив викладати Закон Божий і в Сумській I жіночій гімназії. Тоді ж викладання німецької мови було доручене педагогові СКК і законовчителю СОГ (лютеранського віросповідання) пастору Ф.Л. Шпереру⁵⁶. Щоправда, вже наступного року він звільнився⁵⁷. Математику у 1911/12 н.р. в СПЧГ читав учитель Сумського міського училища М.Д. Костоглодов. Навесні 1912 р. його замінив випускник Харківського університету М.К. Куровський⁵⁸. У 1913 р. він поповнив штат СКК,

⁴⁹ Местная жизнь. Луч. 1918. 27 октября. С. 4; Местная жизнь. Сумской вестник. 1918. 13 ноября. С. 4.

⁵⁰ Местная жизнь. Сумской вестник. 1918. 5 ноября. С. 4.

⁵¹ Местная жизнь. Луч. 1918. 14 ноября. С. 3-4.

⁵² ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 853. Арк. 6; Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1915. С. 102; Мужская частная гимназия в Сумах. Сумской вестник. 1913. 4 декабря. С. 3.

⁵³ Местная жизнь. Сумской вестник. 1917. 26 ноября. С. 4.

⁵⁴ Кудінов Д., Тарабан Ю. Короткий нарис історії Сумського духовного училища (1888–1919 рр.). Консенсус. 2023. № 1. С. 52–54; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908. № 12. С. 67.

⁵⁵ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912. № 9. С. 26.

⁵⁶ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911. № 9. С. 48, 66.

⁵⁷ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912. № 9. С. 55.

⁵⁸ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911. № 1-3. С. 99; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912. № 4. С. 56.

залишаючись на вчительській посаді і в СПЧГ; водночас М.Д. Костоглодов повернувся до викладання. Від 1911 р. викладачем чистописання та малювання в підготовчому класі працював учитель Сумського міського училища М.І. Нікітін⁵⁹. Викладачем гімнастики до 1912 р. був підполковник у відставці Леонід Гоняк, якого на цій посаді замінив викладач СРУ І.В. Карасек⁶⁰. У 1912/13 н.р. російську мову й латинь у СПЧГ викладав М. Котляревський⁶¹. У серпні 1913 р. він пристав до більш вигідної пропозиції, ставши викладачем російської мови в чоловічій гімназії м. Ліда Віленської губернії⁶². Заміну йому знайшли в особі випускника університету Олександра Лабунського⁶³.

Детальний перелік викладачів маємо за 1913/14 н.р.: законовчителі – С.Т. Неделька, Д. І. Виноградський, Т. Рилло (римо-католицького віросповідання); викладачі російської мови – Ф.Ф. Гораїн, В.М. Зелінський, В.К. Куровська; історії – Л.В. Лучинін, О.М. Лабунський (він же викладав латинську мову); математики – А.П. Дубянський, М.К. Куровський, М.Д. Костоглодов (він же викладав природну історію); фізики – Є.І. Семейкін; географії – В.Ф. Длужневський, Н.К. Евертс (вона ж викладала історію); латинської мови – М.І. Нікольський; німецької мови – В.К. Маржецька; французької мови – Н.А. Котляревська; законодавства – Г.Н. Сердюков; чистописання та малювання – І.Є. Крапівін; гімнастики – І.В. Карасек; співу – М.П. Дейнеховський; гігієни – П.С. Сахаров (він же був лікарем гімназії; за основним місцем роботи працював ординатором Дитячої лікарні Св. Зінаїди). Більшість викладачів мали невелике навантаження – здебільшого в межах 8–12 уроків на тиждень. Сам М.І. Ізмайлов поєднував адміністративну роботу з викладанням (латинь) і класним наставництвом⁶⁴. Наведений список прізвищ указує на те, що з моменту вирівнювання фінансового становища гімназії її керівництву вдалося сформувати відносно постійний педагогічний штат із числа сильних викладачів. Про це непрямо можна судити за постійністю їхнього перебування на посадах за основним місцем роботи в інших закладах освіти, а також позитивними відгуками про педагогічну діяльність окремих із них. Зокрема, у своїх спогадах колишній учитель Сумської І жіночої гімназії та СРУ П.В. Ляхов позитивно відзивався про Ф.Ф. Гораїна як талановитого дидакта й добру людину⁶⁵.

Питання дисципліни та виховання перебували у віданні класних наставників. У 1913/14 н.р. такими були М.І. Ізмайлов, С.Т. Неделька, Д.І. Виноградський, В.К. Куровська, Ф.Ф. Гораїн, М.Д. Костоглодов, В.К. Маржецька й Є.І. Семейкін⁶⁶. Ураховуючи те, що дані

⁵⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911. № 1-3. С. 99.

⁶⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912. № 5. С. 55; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912. № 9. С. 38–39.

⁶¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912. № 8. С. 40.

⁶² Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1913. № 9. С. 24.

⁶³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1913. № 11. С. 53.

⁶⁴ ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 870а. Арк. 36; Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1915. С. 109–111.

⁶⁵ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. С. 21–25.

⁶⁶ Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1915. С. 109–110.

особи через високу адміністративну або академічну зайнятість не могли достатньо уваги приділяти вихованцям, у допомогу їм приходили помічники класних наставників. У перші роки існування гімназії виконуючим обов'язків помічника класних наставників був Костянтин Пустовойтов, який мав звання учителя начального училища. На цій посаді восени 1911 р. його замінив вихователь із таким самим статусом – Леонід Вольський⁶⁷. Вочевидь, останній в гімназії «не прижився» – уже наприкінці того ж року він був звільнений із посади⁶⁸. Натомість із нового 1912/13 н.р. помічниками класних наставників почали працювати вже двоє осіб, що відповідало статутним нормам функціонування гімназій, – Дмитро Васильєв і Дмитро Грунерт⁶⁹. Восени того ж року до них тимчасово приєднався Володимир Клищевський⁷⁰.

Примітна риса СПЧГ перших років її існування – плинність кадрів. Молоді викладачі, які вливалися в постійний штат, попрацювавши короткий час, намагалися знайти собі інше місце вже в казенних навчальних закладах, де на них чекав вищий розмір окладу, ніж у приватній гімназії. А головне – стабільна виплата зарплати (ураховуючи відомості про борги гімназії, неважко уявити ситуацію з затримками нарахування жалування). Отже, постійний склад викладачів комплектувався, передусім, із тих осіб, які працювали в школі з самого моменту її існування, а також тих сумісників, які мали стабільне становище в основних місцях роботи й могли зачекати з отриманням зарплати. Менша ніж в казенних закладах оплата праці зумовила невеликий відсоток осіб із вищою освітою – таких у 1914 р. було лише семеро. Решта педагогів мали «спеціальну підготовку освіти» – 6, середню освіту – 6, нижчу освіту – 2 осіб⁷¹. Варта уваги й висока частка, як для чоловічого закладу освіти, жінок-педагогів (чотири викладачки).

Учнівський склад гімназії комплектувався, передусім, за рахунок тих дїтлахів, які з різних причин отримали відмову від казенних середніх шкіл. Також на навчання в СПЧГ приходили й учні, відрховані з СОГ чи СРУ. Водночас, адміністрація закладу переймалася питанням про залучення напряму на навчання 10–12-річних дїтей, для чого розсилала завідувачам початкових шкіл запрошення їхнім вихованцям продовжити освіту в гімназії після випуску⁷².

У гімназію приходили діти самого різного походження. Так, на початку 1914 р. зі 179 учнів дворянське звання мали 23 особи, особових дворян і чиновників було 13, духовенства – 6, почесних громадян і купців – 27, міщан і цехових – 68, селян – 37 осіб⁷³. Деякі з них були членами доволі заможних родин. Зокрема, своїх нащадків тут навчали сумські підприємці П.В. Кононенко, С.Н. Штейнер і А.А. Аболтин. Правилком було й віддавати в гімназію синів педагогів гімназії. Відомо, що тут вчилися діти викладачів Маржевської,

⁶⁷ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911. № 10. С. 46; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911. № 11. С. 44.

⁶⁸ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911. № 12. С. 67.

⁶⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. СПб.: в Тип. 2 Отд. Собств. е. и. в. Канцелярии, 1874. Т. 46, отд. 1. С. 93; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912. № 8. С. 45.

⁷⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1913. № 9. С. 30.

⁷¹ ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 870а. Арк. 36.

⁷² В городской думе. *Сумской вестник*. 1913. 7 ноября. С. 3; ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 49.

⁷³ ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 870а. Арк. 35.

Семейкіна, Сердюкова, Зелінського⁷⁴. Водночас відзначимо відносно високу в порівнянні з іншими середніми школами частку селянства – понад 20%.

Примітною рисою гімназії був значний відносно інших шкіл відсоток учнів юдейського походження, що можна пояснити обмеженнями, які стосувалися допуску євреїв до отримання освіти в казенних закладах середньої освіти (не більше 10%)⁷⁵. Так, у 1911/12 н.р. в СПЧГ учні-євреї склали 28%, в III класі навіть 50%⁷⁶. У 1913/14 н.р. разом таких в гімназії налічувалося 26,25% (47 вихованців)⁷⁷. З часу Лютневої революції євреїв у закладі ще побільшало. Це позначилося також і на складі батьківського комітету, обраного восени 1917 року – з 16 осіб щонайменше п'ятеро були представниками єврейської громади міста⁷⁸.

На відміну від СОГ чи СРУ, приватна гімназія не мала проблем з надмірним наповненням класів. У цілому, чисельність учнів у класах була збалансованою. Уже в перший рік прийому до закладу до її підготовчого й першого класу записалося понад 50 хлопчиків. Набуття прав приватної гімназії школою позначилося на комплектуванні її класів: якщо в 1907/08 н.р. діяли підготовчий, I та II класи, то в 1909/10 н.р. було вже чотири класи, у 1911/12 н.р. – шість класів, а в 1913/14 н.р. навчання відбувалося у восьми класах. У 1909/10 н.р. у СПЧГ навчався 91 учень, у 1910/11 н.р. – 113, у 1911/12 н.р. – 157, у 1912/1913 н.р. – 162, у 1913/14 н.р. – 190, у 1914/1915 н.р. – 138, у 1915/16 н.р. – 181, у 1916/17 н.р. – 198 учнів і в 1917/18 н.р. – 241 учень⁷⁹. При цьому всередині навчального року кількість учнів суттєво коливалася в зв'язку з вибуттям учнів чи прибуттям новачків. Зокрема, в 1913/14 н.р. з гімназії вибуло 15, а було прийнято 11 учнів. У 1915 р. до гімназії було прийнято 80 учнів, з яких 56 осіб склали біженці. Звісно, більшість з них поступила посеред навчального року. Утім, навіть при таких раптових вливаннях чисельність учнів не досягала 40 осіб на клас. Навіть у 1917/18 н.р., коли був досягнутий максимум кількості вихованців за весь період існування гімназії, групи комплектувалися в межах норми – від 22 учнів у V класі до 39 – в III-му⁸⁰.

⁷⁴ ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 848. Арк. 4–22; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 5 октября. С. 4.

⁷⁵ Правила и программы классических гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения и подробные программы испытания зрелости в испытательных комитетах при учебных округах. М.: б. и., 1912. С. 15.

⁷⁶ ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 848а. Арк. 3, 54.

⁷⁷ ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 870а. Арк. 35.

⁷⁸ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 5 октября. С. 4.

⁷⁹ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 41; ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 848а. Арк. 54; ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 870а. Арк. 35; Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1915 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1916. С. 209; Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября – 4 октября 1909 года. С приложениями. Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1910. С. 106; Журнал Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 30 апреля 1910 г. С приложениями. Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1910. С. 70; Мужская частная гимназия в Сумах. *Сумской вестник*. 1913. 4 декабря. С. 3.

⁸⁰ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 41; Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1915. С. 106; Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1915 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1916. С. 209.

Той факт, що в гімназію приходили «двосчники» з інших шкіл, або ті, кого відсіяли через брак знань при вступі до першого класу, може підвести до думки про в цілому невисокий рівень знань учнів і, відповідно, навчання. На користь цього наче повинні свідчити й нерідко невтішні результати перехідних іспитів. Зокрема, в 1913 р. з 22 учнів VI класу лише десятеро отримали свідоцтва при переході до наступного класу⁸¹. Натомість, СПЧГ не можна визнати пристанищем для «невдах». Низькі результати «депутатських екзаменів» нерідко провокувалися присутністю на випробуваннях педагогів із інших закладів, які, вірогідно, до того ж занижували бали учням, користуючись їхньою розгубленістю в присутності незнайомих осіб. З цього приводу П.В. Ляхов ремствував, що робота в приватних гімназіях «була підпорядкована одній меті – провести достойних учнів крізь хащі «депутатських екзаменів»; підготувати учнів до відповідей на різні каверзні питання, які так полюбили задавати на іспитах «депутати» з ціллю збити з пантелику, завести у тупик учня, щоб поставити йому незадовільну оцінку»⁸². Водночас випробування в присутності «своїх» викладачів демонстрували кращі показники. Насправді, педколектив СПЧГ, конкуруючи з казенною чоловічою школою, докладав зусиль до того аби забезпечувати вихованців твердими знаннями. Це дозволило знизити показник тих, хто вчився незадовільно. Наприклад, у 1913 р. на повторний рік були залишені 25 (13,7%) учнів, що відповідало середньому показникові в закладах подібного типу. За неспроможність засвоїти предмети був відрахований лише один учень. У 1917 р. відсоток «другорічників» був ще меншим – 8,6. Нарешті, «добрий напрям нової школи й безсумнівний успіх постановки учбової справи» відзначали представники різних закладів освіти на річному акті в залі СПЧГ 1 грудня 1913 р. Цю тезу присутні конкретизували «уважним ставленням до вихованців з боку гімназійної корпорації», а також «надмірними зусиллями» їхніх наставників. Зокрема, для учнів, які приходили до гімназії з низькими оцінками, улаштовувалися додаткові вечірні заняття. До потреб навчання діяли добре облаштований фізкабінет (206 приборів у 1913 р., 211 – у 1914 р., при чому, з «пізніших систем та конструкцій»), значна кількість навчальних посібників (480 у 1914 р.: із Закону Божого, російської мови, історії, географії, природознавства, нових мов, малювання, музики) і бібліотека, яка поступово збагачувалася новими надходженнями (1327 томів у 1913 р.; 1625 томів у 1915 р., понад 2 200 томів у 1917 р.)⁸³.

Навчальний процес у гімназії був організований за зразком казенних гімназій, в прийнятому в них обсязі учбового навантаження. Утім, в СПЧГ, на відміну від класичних гімназій, з часом відмовилися від викладання грецької мови. Вочевидь тому, що остання не

⁸¹ К началу учебного года. *Сумской вестник*. 1913. 18 августа. С. 2; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 18 июня. С. 3.

⁸² Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912-1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. С. 2.

⁸³ Акт в Сумской частной мужской гимназии. *Сумской вестник*. 1913. С. 2; В городской думе. *Сумской вестник*. 1913. 7 ноября. С. 3; ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 50; Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1915. С. 101; Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1915 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1916. С. 208; Мужская частная гимназия в Сумах. *Сумской вестник*. 1913. 4 декабря. С. 3.

вимагалася в якості обов'язкової дисципліни для складання іспитів на здобуття атестату зрілості. До того ж, відсутність даного предмету знижувала витрати закладу на оплату педагогічної праці.

Виховання учнів спиралося на доволі суворі дисциплінарні вимоги, які витримувалися як в стінах гімназії, так і за її межами. На це навіть непрямо вказує окрема графа витрат закладу – «позакласний нагляд»⁸⁴. У буденні дні ввечері вихованцям забороняли гуртом бешкетувати і веселитися. У 1913 р. їм було заборонено в навчальний період відвідувати міський парк Лещинських, перебувати в Харитоненківському сквері пізніше сьомої години вечора, а пізніше восьми – ходити центральною вулицею. Крім того, гімназістам не дозволяли відвідувати міську публічну бібліотеку. Під час вакацій педагоги зобов'язувалися спостерігати за поведінкою й здоров'ям учнів, вести із ними виховні бесіди, а у випадках порушень підлітками правил поводження або нещасних випадків – повідомляти про це начальство. Це уможливлювалося тим, що класні наставники мали регулярно відвідувати підопічних⁸⁵.

Важливою складовою громадянського виховання слугувало залучення учнів до державних свят. Особливо пишно святкувалося в Сумах 300-та річниця царювання династії Романових. За постановою СМД, місто було багато ілюміноване; до цієї ініціативи приєдналися й навчальні заклади. Крім того, за розпорядженням Ради Міністрів, передбачалося «влаштування урочистих актів, читань тощо в навчальних закладах»⁸⁶. Відповідно цього, 19 лютого 1913 р. у приміщенні Громадського зібрання був улаштований «історико-музично-вокальний вечір», на якому були присутні вихованців перших чотирьох класів гімназії. Ба більше, частина з них виступала на сцені, а промову історичного характеру взяв на себе викладач СПЧГ Ф. Ф. Гораїн. Крім того, в гімназії, за аналогією з іншими закладами, вочевидь, відбувся й окремий ювілейний вечір⁸⁷.

Вагомим виховним заходом стало відкриття 1 вересня 1913 р. нового приміщення гімназії, що супроводжувалося молебнем, словами напучення з боку пароха Симеона Недельки, читанням повідомлення міністра народної освіти про відповідь монарха на адрес учнів середніх шкіл міста («изволил благодарить»), а також триразовим виконанням «народного гімну»⁸⁸. Загалом, до 1917 року виховні заходи в гімназії відзначалися показовим монархізмом. На це були вагомі причини – частина спонсорів будівництва її споруди та члени СМД, які активно підтримували розвиток закладу, входили до складу місцевого відділу Союзу руського народу, як-от П.В. Кононенко та Л.М. Харченко. Вочевидь, щирими монархістами за поглядами були й особи з духовною освітою, котрі працювали в гімназії. Все це не могло не впливати на підкреслений цезаризм у системі виховання.

⁸⁴ Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1915. С. 111.

⁸⁵ Кудінов Д.В. Дисциплінарні вимоги до учнів середньої школи в пореформений період. *Інноваційні освітньо-виховні стратегії в сучасному світі: змістовний та технологічний аспект*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (17–18 листопада 2010 року, м. Суми). Суми: РВВ СОІППО, 2010. С. 67–68; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 7 сентября. С. 3; Наш край. *Южный край*. 1913. 13 мая. С. 6.

⁸⁶ ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 8, 28.

⁸⁷ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 20 февраля. С. 3.

⁸⁸ Начало учебного года в частной гимназии. *Сумской вестник*. 1913. 4 сентября. С. 2.

Уже після повалення царату школа все одно залучалася до церковних акцій. Зокрема, в жовтні 1917 р. – до хресного ходу з чудодійною іконою Корсунської Богоматері з с. Шпилівка до Сум⁸⁹. А 29 жовтня 1917 р. тут відбулося загальне зібрання членів Озерянського братства під проводом сумського єпископа Митрофана⁹⁰. Водночас приміщення гімназії було відкритим і для цілком світських організацій. Зокрема, на початку березня 1918 р. тут відбувалися репетиції хору сумської «Просвіти»⁹¹.

Значна увага в гімназії приділялося розвиткові фізичної культури. З перших років її існування вихованці долучилися до спортивного руху «соколів». Від 1911 р. найкращі сумські гімнасти з числа учнів середніх шкіл виїздили до губернського центру на спортивні змагання, а 1912 року додатково – до столиці на «высочайший смотр». У 1913 р. на змаганнях у Харкові СПЧГ представляли учні Микола Шидловський і Євген Кононенко⁹². Змагання та випробування відбувалися й в Сумах. Зокрема, 12 травня 1913 р. у дворі Олександрівської гімназії під музику духового оркестру 10 Новгородського драгунського полку учні трьох чоловічих закладів середньої освіти демонстрували «гімнастичний бокс», вільні рухи, стрибки, побудову в піраміди тощо⁹³. Громадський фізкультурний рух при гімназії розвивався й в роки революційного лихоліття. Відомо, що 11 травня 1919 р. у СПЧГ відбулося зібрання членів Спортивно-гімназичного товариства «Сокол II», на якому затверджувався статут організації та план спортивно-гімнастичних заходів⁹⁴.

На достойному рівні в закладі було поставлене естетичне виховання учнів, які на публічних заходах гімназії виступали з літературними й музичними номерами. З музично обдарованих вихованців були сформовані хор під керівництвом М.П. Дейнеховського (викладач співу в СКК та в Сумському вищому початковому училищі) та ансамбль балалаечників⁹⁵. Зал гімназії використовувався для влаштування різних музичних заходів, як-от 15 грудня 1913 р., коли тут відбувся вокально-музичний вечір у супроводі дев'яти сумських виконавців і педагогів⁹⁶. Примітно, що в кошторисі за 1913/14 н.р. значилися видатки на розваги учням, вочевидь, саме естетичного спрямування⁹⁷.

Хоча Суми вважаються одним із центрів розвитку шкільного туризму, на жаль, нині бракує інформації про залучення вихованців СПЧГ до екскурсій. Із доступних джерел відомо лише про влаштування замських подорожей (у межах Сумського повіту) влітку 1918 року⁹⁸.

Революційна епоха не лише визначила кризове матеріальне становище гімназії, але й прямо відбилася на перспективах її існування. У результаті другого встановлення радянської влади на Сумщині в січні 1919 р. був запущений процес демонтажу

⁸⁹ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 8 октября. С. 4.

⁹⁰ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 24 октября. С. 4.

⁹¹ Хроника. *Наш голос*. 1918. 14 марта. С. 4.

⁹² Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 4 октября. С. 2.

⁹³ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 14 мая. С. 3.

⁹⁴ Объявления. *Коммуна*. 1919. 10 мая. № 78. С. 2.

⁹⁵ Акт в Сумской частной мужской гимназии. *Сумской вестник*. 1913. С. 2.

⁹⁶ Объявления. *Сумской вестник*. 1913. 11 декабря. С. 1.

⁹⁷ Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1914 года по отделу народного образования с приложением свода постановлений земского собрания. Сумы: Типо-лит. П. К. Пашкова, 1915. С. 105.

⁹⁸ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1918. 31 июля. С. 4; Объявления. *Луч*. 1918. 11 июля. С. 1.

дореволюційної системи освіти в краї за зразком РСФРР. Акція відбувалася під гаслами про необхідність зруйнувати «стару школу». Зокрема, вістря проти неї на шпальтах сумської більшовицької «Комуни» спрямовував партієць О. Стрельбицький. На його думку, в освітніх закладах, створених у дореволюційну епоху, «царює жалюгідна кустарщина замість наукових методів», «освіта замінена зубрінням», а теорія розходиться з практикою. До того ж, наполягав автор антигімназійних філіппік, школа виявилася насиченою «випадковими людьми». Усе це зумовлює потребу не реформування, а саме нищення старої школи⁹⁹. Наступного року лунали й заклики навіть розпустити старші класи «старих» шкіл і спрямувати учнів на отримання професійної освіти, замість того аби вони визуджували «абстрактні поняття, малокорисних або некорисних зовсім для пролетарського будівництва»¹⁰⁰. У результаті, на базі гімназій і училищ були створені радянські трудові школи II ступеню. Зокрема, колишня СПЧГ не пізніше травня 1919 р. була перетворена на школу № 4. Свій колишній статус гімназія на короткий час повернула під час окупації Сум частинами Збройних сил Півдня Росії (серпень–листопад 1919 р.). Утім, третє за рахунком встановлення радянської влади в регіоні остаточно припинило існування приватної гімназії. Протягом 1919/20 н.р. у школі № 4 суттєво змінилася навчальна програма; були запроваджені уроки ручної праці¹⁰¹. Дехто з педагогів–ізмайловців зумів адаптуватися до нових умов життя й залишитися працювати в царині освіти. Так, Є.І. Семейкін на початку 1920 р. навіть був обраний до правління ради профспілок. Утім, до нього, а також до вчителя Л.В. Лучиніна висловлювалася недовіра з боку частини місцевих більшовиків. «Загалом, серед учителів 4-ї радянської школи є чимало хуліганів, яким не місце в трудовій школі», – зазначали активісти радянзації в місцевій газеті «Влада Радам»¹⁰². У відповідь Лучинін справедливо скаржився на дописувача видання Сумському повітовому відділові народної просвіти, який, розібравшись у ситуації, усе ж таки, заступився за педагога¹⁰³. Відомості же про очільника піклувальної ради М.І. Ізмайлова й останнього директора СПЧГ Ф.Ф. Горайна відсутні. Припустимо, вони покинули Суми під час масового виїзду з містян на тлі наближення більшовицьких військ до міста наприкінці 1918 року.

З нового 1920/21 н.р. учні старших класів були змішані з дітьми «пролетарського середовища» з метою «викоренення в дітлахів буржуазного походження тенденції відособлення»¹⁰⁴. При цьому відбувалися перевибори «старших шкільних працівників», що зумовило розчинення старого колективу й остаточно перервало освітні процеси родом із дореволюційної епохи.

Створення приватної школи в Сумах припало на час активного поширення даного типу закладів у Російській імперії, що було спровоковано як недостатньою кількістю державних шкіл, так і поволі незадоволенням якістю освіти в них з боку громадськості. Попри моральну й почасти матеріальну підтримку з боку органів місцевого самоврядування, заклад освіти буквально виживав у перші роки свого існування,

⁹⁹ Стрельбицький О. Разрушьте школу. Коммуна. 1919. 28 мая. № 94. С. 2; Стрельбицький О. Разрушьте школу. Коммуна. 1919. 1 июня. № 97. С. 2.

¹⁰⁰ Приходченко Е. Почему закрываются старшие классы? Власть Советам. 1920. 3 февраля. С. 2.

¹⁰¹ ДАСО. Ф. Р-2340. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 8.

¹⁰² Необходима чистка. Власть Советам. 1920. 31 января. С. 3; Элька В. Как Семейкин на пользу народу служил. Вперед. 1920. 31 января. С. 3.

¹⁰³ ДАСО. Ф. Р-2340. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 8.

¹⁰⁴ Местная жизнь. Власть Советам. 1920. 16 сентября. С. 2.

спираючись винятково на ентузіазм, впертість і віру його фундаторів, серед яких виключну роль відігравали, на мою думку, М.І. Ізмайлов, Ф.Ф. Гораїн і С.Т. Неделька. Вони і низка інших педагогів забезпечили в цілому успішний розвиток школи, що за короткий термін свого існування пройшла наступні стадії: підготовчі курси (1907-1908) – приватне училище 1-го розряду (1908-1911) – приватна гімназія з правами для учнів (1911-1916) – приватна гімназія з повними правами казенних гімназій (1916-1919). Зростання учнівського контингенту й педагогічного колективу, зміцнення матеріальної бази здійснення освітнього процесу, патронаж гімназії з боку окремих громадських діячів, готовність СПЗЗ і СМД виділяти кошти на її функціонування, нарешті, схвальні відгуки про роботу закладу свідчили про правильний напрям його розвитку, ефективний менеджмент і здатність забезпечити вихованців достатнім рівнем знань, що задовольняв як випускників, так і їхніх батьків. Природний розвиток закладу був перерваний процесом радянської освіти. Утім, у 1919-1920 рр. в ньому ще інерційно зберігалися традиції та сам освітній процес, притаманній СПЧГ. Остаточна втрата колишньою гімназією своєї самобутності відбулася в 1920/21 н.р., коли суттєво змінилася навчальна програма, а також штатний склад педагогічних працівників.

Dmytro Kudinov

Private Ismailov All-Boys Gymnasium in Sumy: Historical Essay

Abstract: The purpose of the study is to reveal the peculiarities of the functioning of a private male secondary education institution that operated in the city of Sumy in 1907–1911. Accordingly, the author pursued the task of finding out the circumstances of the formation of the school, its material and technical base, management, the peculiarities of its financing, the nature of personnel policies, the composition of the student contingent, the content of the educational process, as well as to determine the conditions and steps for the liquidation of the gymnasium. The reasons for its creation are considered in detail, the names of the initiators are listed, and their role in the establishment of the educational institution is outlined. The personality of Mykola Ilyich Izmaylov, who during the gymnasium's existence was its leading administrator, is emphasized. The premises where the educational institution was located during 1913–1919 are described. The administrative apparatus of the gymnasium and its staff are indicated. The scheme of its financing is characterized, statistical data on the budget of the gymnasium are given. The difficult financial situation in the gymnasium during the Ukrainian revolution of 1917–1921 is emphasized. The methods of its correction, adopted by the management of the institution and local self-government bodies, are highlighted. The personnel policy of the institution, the reasons for staff turnover in the first years of its existence were analyzed. The names of the teachers who worked there as of 1913 have been established. On the basis of statistical data and press reports, the growth of the number of students, measures to improve the success of studies are outlined. The main directions of educational work are defined. The circumstances of the gymnasium's transformation into a Soviet labor school and the subsequent fate of some of its teachers are revealed.

Keywords: Mykola Ilich Izmailov, all-boys gymnasium, secondary education, teachers, gymnasium students, educational process, upbringing